

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՂԽԱԶՔԱՐԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԵԶԱԿԻ ՆՄՈՒՇ ՃԱՄԲԱՐԱԿԻՑ

Արսեն Հարությունյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան
ՀՀ, Երևան, Չարենցի փ. 15
Էլ. հասցե՝ ars.vimagraget@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 06.06.2019, գրախոսվել է 06.06.2019, ընդունվել է
տպագրության 05.08.2020

Ներածություն

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ քաղաքը կազմավորվել է երեք հարևան գյուղերի միացումից. դրանք են՝ Կրասնոսելյսկ (նախկինում՝ Միխայլովկա, 1920-1972 թթ.՝ Կարմիր, 1972-1991 թթ.՝ Կրասնոսելյսկ, 1991-ից՝ Ճամբարակ), Ներքին և Վերին Ճամբարակ գյուղերը: Միխայլովկան հիմնադրվել է դեռևս XVIII դ. կեսերին՝ Ռուսաստանից տեղափոխված մոլդկանների կողմից: 1971-ին ներառելով Ներքին և Վերին Ճամբարակ գյուղերը՝ բնակավայրը ձեռք է բերել քաղաքատիպ ավանի, իսկ Հայաստանի անկախացումից մի քանի տարի անց՝ 1996 թ., քաղաքի կարգավիճակ: Գետիկի հովտում սփռված քաղաքի տարածքում փաստագրվել են դեռևս մ.թ.ա. II-ի հազարամյակներով թվագրվող ամրոց, քարայրներ, միջնադարյան մի քանի խոնարհված եկեղեցի, գյուղատեղիներ, ծիթհան, գերեզմանոցներ և մի քանի տասնյակ խաչքարեր, որոնք թվագրվում են առնվազն X-XIV դդ.¹:

Մեր ներկա ուսումնասիրության առարկան Վերին Ճամբարակ թաղամասի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հարևանությամբ գտնվող արձանագիր խաչքարն է (1,64 x 1, 10 x 0,28 մ), որի 989 թվականն իրավամբ կարող է համարվել միջնադարյան բնակավայրի գոյության քարտեղեն «անձնագիրը»: Նշենք, որ ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշար-

¹ Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան 1991, 599, հմմտ. Հակոբյան, Հակոբյան 2015, 335:

ձանների ցանկում եկեղեցին սխալմամբ թվագրված է 1029-ով², որի համար հիմք է հանդիսացել եկեղեցու հարավային կողմում կանգնեցված վերոհիշյալ խաչքարի թվականը, որը վիմագրագետ Աբրահամ Շահինյանը տասնամյակներ առաջ ՆՀԸ, այսինքն՝ 1029 է կարդացել³:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին

Նախքան խաչքարի պատկերագրության և արձանագրության վերաբերյալ նկատառումներ անելը նշենք, որ անմշակ քարերով շարված և եռանավ բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին կիսավեր ու վթարային վիճակում է, մասնավորապես՝ մասնակի կանգուն են արևելյան խորանն ու գմբեթարդը, զույգ ավանդասենյակները, արևմտյան և հյուսիսային պատերը (նկ. 4): Միակ մուտքը, ըստ ամենայնի, հարավային կողմից է եղել, որից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Այն, որ եկեղեցին քանիցս նորոգվել ու վերաշարվել է, վկայում են որմերի տարբեր հատվածներում օգտագործված, ժամանակագրորեն X-XIII դդ. բնորոշ մեկ տասնյակից ավելի խաչքարերը, որոնք թերևս XVII-XVIII դդ. արդեն դիտվել են իբրև շինաքարեր՝ առանց կարևորելու խաչքարի՝ սրբազան կոթողի նշանակությունը: Մեր այս դատողության օգտին է վկայում հիշյալ խաչքարերի՝ երբեմն թեք ու հակառակ դիրքերով պատերին ագուցված լինելու հանգամանքը, իսկ շատերի կոթունների (պոչերի) առկայությունը հուշում է, որ դրանք նախապես ոչ թե պատերին ագուցված, այլ պատվանդաններին կանգնեցված խաչքարեր են եղել: Քանդակային-հորինվածքային տեսանկյունից Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու որմերին ագուցված, ավագ խորանին կանգնեցված կամ պատերին հենած խաչքարերը տարաբնույթ են՝ վաղ խաչքարերին բնորոշ պարզունակ լուծումներից մինչև հիմնախորանում կրկնախաչ հորինվածքով, խաղողի ողկույզներով ու խաչքուռերով համակցված խաչքարեր (նկ. 1-3):

1993 թ. ճամբարակցի Ազատ Զազյանի նախաձեռնությամբ և մի խումբ տեղացիների աջակցությամբ եկեղեցին մաքրվել է հողալիցքից, սակայն կառույցն այսօր դարձյալ անմխիթար վիճակում է, ամրակայման ու բարեկարգման կարոտ⁴:

² ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ. Գեղարքունիքի մարզ 2003, 19, N 5:

³ [Շահինյան] 1984, 37:

⁴ Ճամբարակցիներն այսօր էլ պատրաստ են համայնքի միջոցներով գոնե ամրակայել եկեղեցին ու բարեկարգել տարածքը: Այս խնդրով գրություն է պատրաստվել և

Նկ. 1-3. Խաչքարեր Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ներսում և պատերի շարվածքում, X-XIII դդ.

Խաչքարը

Դառնալով եկեղեցու հարավային կողմում՝ գերեզմանոցի մեջ կանգնեցված խաչքարին, նախ, պետք է փաստենք, որ Ա. Շահինյանը միջնադարյան Հայաստանի կոթողային հուշարձաններին նվիրված իր աշխատության էջերում համառոտ ներկայացրել է խաչքարի տեղագրությունը, չափերը, արձանագրությունն ու լուսանկարը, այսպես. «1029 թվակիր ծվածն մի խաչքար ունենք Ճամբարակից (Կրասնոսելսկի շրջան)՝ կանգնեցված տաճարի շինության առթիվ: Բարձրությունը 1,55 մ է, լայնքը կենտրոնական մասում՝ 1,10 մ, հաստությունը՝ 0,20-0,25 մ (նկ. 83): Արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի ներքևում, 4 տողով, իսկ թվականը՝ խաչաքանդակի հորիզոնական թևի ձախ կողմի ներքևի արանքում»⁵: Մեր հերթական անդրադարձը պայմանավորված է վիմագրում թվականը հստակեցնելու, նախորդ ընթերցման որոշ հատվածներ ուղղելու և, իհարկե, կոթողի պատկերագրությանն առանձնակի անդրադառնալու հանգամանքով:

Մինչև վերջերս խաչքարը կիսով չափ թաղված էր հողում և տեսանելի է եղել միայն թվականի հատվածը, որը խաչաթևերի հատման ձախակողմում է, իսկ ստորին հատվածի քառատող վիմագիրը վերաբացվել է 2019 թ. գարնանը, քանի որ Ա. Շահինյանի լուսանկարում ևս ամբողջական է: Նորաբաց խաչքարի և վիմագրի լուսանկարները մեզ էր ուղարկել Ճամբարակի բնակիչներից Հայկ Պողոսյանը (ծնվ. 1986 թ.), և քանի որ 2019 թ. սեպտեմբերի 14-ին նշվելու էր Ճամբարակի հազարամյակը (հիմք՝

«Հ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության համապատասխան թույլատրության դեպքում մասնագետի հսկողությամբ աշխատանքները կմեկնարկեն:

⁵ [Շահինյան] 1984, 37:

խաչքարի՝ Ա. Շահինյանի վերծանած ՆՀԸ (1029) թվականն է), նպատակահարմար գտանք այցելել բնակավայր և տեղում ուսումնասիրել հուշարձանը:

Պատկերագրությունը

Առաջին հայացքից արդեն իսկ ակնհայտ էր, որ մենք գործ ունենք ժամանակագրորեն վաղագույն՝ IX-X դդ. բնորոշ խաչքարերից մեկի հետ, որը հարազատ է Գեղարքունիքի, մասնավորապես՝ Մաքենիսից հայտնի խաչքարերի դպրոցին: Վաղ շրջանի խաչքարերին բնորոշ է սալաքարի վերևում կամարածև կամ ընդհանուր ձվածև մշակումը (Դաշտադեմ, Մաքենիս, Սևանավանք, Մեծ Մագրա, Վարդենիկ, Վարսեր և այլն), ինչը հիմնականում արվում էր կոթողի վերնամասը շեշտելու նպատակով, քանի որ IX-X դդ. խաչքարերի հորինվածքում քիվը, որը երկնային խորհրդաբանության կրողն է, հիմնականում բացակայում էր: Հնագետ, մշակութաբան Համլետ Պետրոսյանի բնորոշմամբ՝ վաղ խաչքարերում քիվի բացակայությունն արտահայտվում էր կոթողի վերնամասին կամարածություն տալու, եզակի դեպքերում նաև երկնային լուսատուների տեղադրության միջոցով⁶, մի հանգամանք, որը տիպական է մեր կողմից քննվող խաչքարի քանդակային հորինվածքին:

Ըստ Հ. Պետրոսյանի՝ լուսային նշանները խաչքարային հորինվածքում «կապվում են երկու թեմաների՝ Խաչելության ու Երկրորդ գալուստի հետ: Որպես կանոն՝ պատկերվում են արևն ու լուսինը, որոշ դեպքերում նաև մեկ աստղ, եզակի հորինվածքներ խաչը ներկայացնում են լուսատուներով պսակված երկնքի հենքի վրա»⁷: Կարծում ենք՝ հիշյալ բնութագրականը լիովին համահունչ է Ճամբարակի խաչքարի հորինվածքին, երբ որոշակիորեն խորանացված հիմնախաչից զատ, կոթողի վերնամասում վարպետը երկնային լուսատուների համայնապատկերին Քրիստոսի խաչելությունը խորհրդանշող մեկ այլ փոքր խաչ է պատկերել: Սովորաբար, խաչին նայելիս ձախ կողմում արևն է, աջ կողմում՝ լուսինը («Ամենափրկիչ» խաչքարերը, որպես կանոն, ունեն նաև համապատասխան գրություններ), որոնք քննվող պատկերագրության մեջ ներկայացված են շրջաններում ընդգծված հավասարաթև խաչերի տեսքով: Խաչածև արևից և լուսնից բացի, Ճամբարակի խաչքարի վերնամասում պատկերված են նաև եր-

⁶ Պետրոսյան 2008, 274:

⁷ Պետրոսյան 2008, 271:

կուսական մեծ և փոքր շրջանաձև պարզունակ աստղեր, որոնց ընդհանուր համակցությունը ստեղծում է երկնային լուսատուների ամբողջական համայնապատկեր: Այսպես կոչված՝ փոքր աստղերը, որոնք տեղ են գտել փոքր խաչի երկու կողմում, հավանական է նաև, որ Տիրամոր և Հովհաննես ավետարանչի խորհրդանիշներն են, որոնք, իբրև կանոն, պատկերված են լինում Խաչելության տեսարաններում: Ինչ վերաբերում է արևի և լուսնի պատկերագրությանը, ապա առաջին հերթին այն կապվում է Քրիստոսի մահվան ժամանակ տեղի ունեցած խավարման երևույթի հետ. «Եւ համարեա կէսօր էր եւ խաւար եղաւ ամբողջ երկրի վրայ մինչեւ ժամը երեքը. Արեգակը խաւարեց» (Ղուկ., ԻԳ 44, նաև՝ Մատթ., ԻԷ 45, Մարկ., ԺԵ 33), ինչպես նաև երկրորդ գալստյան ժամանակ տեղի ունենալիք երկնային հրաշագործությամբ, երբ. «արեգակը պիտի խաւարի, եւ լուսինը իր լոյսը չպիտի տայ, եւ աստղերը երկնքից պիտի ընկնեն, ու երկնքի զօրութիւններ պիտի շարժուեն» (Մատթ., ԻԴ 29, նաև՝ Մարկ., ԺԳ 24-25, Ղուկ., ԻԱ 25-26)⁸: Նշված երկնային լուսատուները խորհրդանշում են նաև հին (հեթանոսական) ու նոր (քրիստոնեական) հավատի փոխակերպումը, երբ հնի ոչնչացումից ճառագեց նորն իբրև արև⁹, ինչպես նաև սրանք կապվում են Ահեղ դատաստանի և Աստծու հաստատուն վիճակի հետ (արև)՝ ի հակադրություն սատանայի (լուսին) փոփոխականության¹⁰:

Փաստելի է, որ կոթողի արևմտահայաց մակերեսի կենտրոնում պատկերված հիմնախաչը գրեթե հավասարաթև է, խաչահատումը, որն *Ակն* է կոչվում, վաղ խաչքարերին բնորոշ շեշտված քառանկյուն գնդի տեսքով է, որն իբրև լույսի աղբյուր՝ ակնեղենի միջոցով գրեթե միշտ շեշտվել է¹¹: Խաչաթևերն ունեն երկգնդաձև վերջավորություն, բաղադրիչներ, որոնք բնորոշ են հենց IX-X դդ. խաչքարային արվեստին: Հորինվածքում ինքնատիպ է կենացծառային կերպավորմամբ հիմնախաչը չորս կողմից ընծյուղաձև արմավագարդերով պարուրելու երևույթը: Խաչաթևերի միջանկյալ դաշտը քանդակագործը լրացրել է աջակողմյան վերին և ստորին հատվածներում զույգ խաչաքանդակներով, իսկ ձախ մասում մի պարզունակ խաչով և թվականի փորագրմամբ: Ինչ վերաբերում է խաչահիմքում սովորաբար պատկերվող պատվանդանին (վարդյակին), որն

⁸ Покровский 2001, 458.

⁹ Холл 1996, 474.

¹⁰ Մաթևոսյան, Ավետիսյան 1993, 76:

¹¹ Պետրոսյան 2008, 269:

առավելապես խորհրդանշում է բարձունքը՝ երկնային ու երկրային Գողգոթան, որի վրա վեր է խոյացել երկրպագության առարկա սրբազան խաչը¹², ապա խնդրո առարկա խաչքարն ունի միայն թույլ արտահայտված կոթուն, որն ինչ-որ տեղ քողարկվել է, քանի որ կոթունի վրա է նաև փորագրվել հիմնական քառատող արձանագրությունը:

Նկ. 4-5. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին և խաչքարի ընդհանուր տեսքը (ձախից) նախքան հողից ամբողջովին բացվելը (նկ. Հ. Ստեփանյանի)

Նկ. 6. Ճամբարակի խաչքարի վերնամասի լուսատուները

Արձանագրությունը

Ինչպես վերը նշեցինք, վիմագիրը երկմաս է. թվականը տեղ է գտել հիմնախաչի հորիզոնական ձախ թևի ստորին հատվածում՝ 4 տող, իսկ բուն արձանագրությունն ընդհանուր հորինվածքի ստորին մասում՝ դարձյալ 4 տող: Վիմագիրն աչքի է ընկնում տառաձևերի անհամաչափությամբ՝ ներկայացված երկաթագրի ու բուրգրի խառնուրդով: Տողերի սահման-

¹² Պետրոսյան 2008, 278, 283-284:

ներն ու ընդհանուր փորագրման ոճն անկանոն է, որը ցուցում է, որ փորագրիչ վարպետն այնքան էլ արհեստավարժ չէ: Խաչքարի վայելուչ տեսքից դատելով՝ հմուտ քանդակագործը կամ կարևորություն չի տվել արձանագրության ճոխ ու գեղագիր լինելուն, կամ էլ այն փորագրվել է մեկ այլ վարպետի ձեռքով: Բովանդակությունը հետևյալն է.

ՀԱՅՆՅՅ ԹՎ ՎՆԿԱՆՆ ՆԼԸ (438+551=989):

+ ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, ԵՄ՝ ՊԱՂՈՍ ԵՐ/ԵՅ, ԾԱՌԱՅ ՅՄԼԻ,

ՇԻՆԵՏԻ ՁԵԿԵՂ/ԵՅՎԱՆՍ ԻՄ ՀՈԳՈՅՍ ԵՒ

ԿԱՆ/ԳԼՆԵՏԻ ԽԱՉՍ ԱՆՈՒԴԲ ԳՐԼԻԳՈՐ:

Արձանագրության առաջին հրատարակիչ Աբրահամ Շահինյանը բնագրի ԵԿԵՂԵՅՎԱՆՍ բառի վերջին՝ ՎԱՆՍ բաղադրիչը վերծանել է ՎԱՄՆ՝ համարելով գրչի վրիպակ¹³: Կարծում ենք՝ այդ մոտեցումն այնքան էլ համոզիչ չէ, քանի որ ՎԱՆ-ն ինքնին բացատրվում է նաև իբրև ՎԱՆՔ¹⁴, որից էլ՝ Վանստան, Վանեվան, այսինքն՝ վանական կենտրոն, եկեղեցատեղ նշանակությամբ: Ըստ այդմ՝ Պաղոս երեցը¹⁵, որն իրեն բնութագրում է իբրև Հիսուսի (այստեղ սեռական հոլովածևով պիտի լիներ՝ ՅԻ-Յիսուսի, այլ ոչ՝ ՅՍ-Յիսուս, կամ՝ ՔԻ - Քրիստոսի) ծառա, եկեղեցի է կառուցել իր հոգու փրկության համար, ինչի առթիվ նաև խաչքար է կանգնեցրել Ս. Գրիգորի անունով:

Նկ. 7. Պաղոս երեցի՝ եկեղեցու կառուցման առթիվ կանգնեցրած Ս. Գրիգոր խաչքարը, 989 թ. (գրչանկարները մերն են)

¹³ [Շահինյան] 1984, 37, ծնթ. 43:

¹⁴ Մալխասեանց 1945, 298:

¹⁵ Սա նույն Պողոս-Պաղոս (Պաղոս) անձնանվան միջնադարյան դրսևորումներից է, որը սկզբնաղբյուրներում հանդիպում է նաև Պաղանոս, Պաղիս և նմանօրինակ այլ անվանաձևերով:

Այն, որ խաչքարերի կանգնեցման գործառույթներից էին նաև եկեղեցիների, հյուրատների¹⁶, կամուրջների¹⁷ և այլ շինությունների կառուցումն ու նորոգումը, հայտնի իրողություն է: Սրա լավագույն օրինակը Տաթևի վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու կառուցման առթիվ տաճարի արևմտյան պատին՝ արտաքուստ ագուցված արձանագիր խաչքարն է, որի երկու եզրագոտիներին հիշատակված է շինարարությունը նախաձեռնած տեր Հովհաննես եպիսկոպոսի անունը. «Զտէր Յովանէս՝ շինող սրբո եկեղեցեացս, Տէր իմ յիշեա»¹⁸: Արձանագրության հնագրական առանձնահատկություններն ու բովանդակությունը հուշում են, որ այն թվագրելի է առնվազն X դարասկզբով: Ներկայումս Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բակում ցուցադրվող, ծագումով Տաթևից¹⁹ ՆԽ (991) թվակիր արձանագիր խաչքարը ևս կերտվել է տաճարի կառուցման առթիվ. «Յիշեա՛ ՔՍ զԵրիցակ Սինեաց վանական, շինող տաճարիս, թ(վ)ին) ՆԽ (991)»²⁰, իսկ Տանձատափ գյուղի (Սյունիք) «Սվարանցի խաչ» վայրում այժմ էլ կանգուն Ս. Աստվածածին խաչքարը կերտվել է եկեղեցու նորոգման առթիվ²¹, այնպես ինչպես մեր կողմից վերջերս փաստագրված Հայոց ՉԼ (1281) թվակիր խաչքարը Տաթև-Սվարանց ճանապարհի աջակողմում գտնվող

¹⁶ Հյուրատների կառուցման առթիվ կանգնեցված խաչքարեր հայտնի են Սևանից, Մակարավանքից, Նորավանքից և այլ հոգևոր կենտրոններից: Նորավանքի տնտեսական շինությունների ավերակների մեջ այսօր էլ տեսանելի է մի մատռանման շինություն, որի ներսում՝ հարավային պատին կից, կանգնեցված է մի մեծ խաչքար՝ ընդարձակ արձանագրությամբ, ըստ որի՝ Սարգիս եպիսկոպոսն իր պարոնների օժանդակությամբ XIII դ. երկրորդ կեսին հյուրատուն է կառուցել ու մի շարք կալվածքներ (գյուղ, հողամաս, ջաղաց և այլն) վանքին հատկացրել (Դիվան հայ վիմագրության 1967, 246, արձ. 813):

¹⁷ Ներկայիս Ալավերդի քաղաքում գտնվող Սանահինի հայտնի կամուրջը կառուցվել է XII դարավերջին, Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների քույր, Կյուրիկյան Աբաս թագավորի կին Վանենիի նախաձեռնությամբ՝ ի հիշատակ վաղամեռիկ ամուսնու: Կառուցման առթիվ խաչքար է կանգնեցվել՝ թիկունքին ընդարձակ արձանագրությամբ: Այն ներկայումս գտնվում է Սանահինի վանքում (Դիվան հայ վիմագրության 2012, 20, արձ. 1):

¹⁸ Դիվան հայ վիմագրության 1960, 14, արձ. 3:

¹⁹ Ա. Շահինյանի պատկերագրքում ծագման վայր է նշված Սյունիքի Արծվանիկ գյուղը ([Շահինյան] 1984, նկ. 73):

²⁰ Դիվան հայ վիմագրության 1960, 32, արձ. 62:

²¹ Դիվան հայ վիմագրության 1960, 40, արձ. 94:

Գյունեի վանքում, որի վիմագրի համաձայն՝ ոմն Էլպեկ խաչքար է կանգնեցրել ի նշան եկեղեցու վերստին նորոգման²²:

Անվանաբանությունը

Ինչ վերաբերում է խաչքարի՝ Ս. Գրիգորի անունը կրելու հանգամանքին, ապա այստեղ կարելի է մի քանի վարկած շրջանառել: Օրինաչափ է խաչքարի կանգնեցումը Ս. Գրիգորի անունով, քանի որ հայ իրականության մեջ բազմաթիվ խաչքարեր կանգնեցվել են տարբեր սրբերի անուններով՝ ի նշան այս կամ այն իրադարձության կամ պարզապես «վասն հոգու փրկութեան ու բարեխոսութեան», երբ խաչքարերն օժտում էին հատկապես անվանակից սրբերի անուններով: Հ. Պետրոսյանի բնորոշմամբ՝ խաչքարերի անվանաբանական համակարգում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում սրբերի անվանակոչմամբ խաչքար-կոթողները, որպիսիք հայտնի են Կեչուտից՝ Ս. Գևորգի անունով (886 թ.), Գավառից՝ Ս. Սարգսի (1000 թ.), Կարմրաշենից՝ Ս. Պողոս-Պետրոսի (1291 թ.), Հավուց թառից՝ Ս. Սարգսի, Տաթևից՝ Ս. Աստվածածնի (XIII դ.) և այլ հուշարձաններից²³: Անխոս, անվանակիր վաղ խաչքարերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի նաև Ճամբարակի խաչքարը՝ կանգնեցված Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով: Ակնհայտ է, որ Պաղոս երեցի կանգնեցրած Ս. Գրիգոր խաչքարն անվանակցման հետ որևէ կերպ չի առնչվում, այստեղից հետևություն, որ այն ոչ թե կանգնեցնողի, այլ եկեղեցու անվանակիցն է:

Խաչքարի արձանագրությունն ինքնին շինարարական բնույթ ունի, միայն թե՛ եթե այլ հուշարձաններում եկեղեցիների կառուցման կամ նորոգման վիմագրերը տեղ են գտել հիմնականում մուտքերի բարավորներին ու ճակատակալ քարերին, ապա այս դեպքում խաչքար է կանգնեցվել այդ կապակցությամբ, որի վրա էլ անթեղվել է եկեղեցու կառուցման միակ գիրը՝ ՆԼԸ -989 թվականին²⁴, Պաղոս երեցի նախաձեռնությամբ, անվամբ Ս. Գրիգորի: Արձանագրության բովանդակային կառուցվածքը լիովին պարզ է. կոթողի (խաչի) կանգնեցման շարժառիթը եկեղեցու կառուցումն է, նպատակը՝ կանգնեցնողի՝ տվյալ դեպքում Պաղոս երեցի հոգու փրկու-

²² Վիմագիրը դեռևս անտիպ է, ընդօրինակել ենք 2019 թ. մեր դաշտային հավաքչական աշխատանքների ընթացքում (16.08.2019):

²³ Պետրոսյան 2002, 71-77:

²⁴ Մենք ուղղում ենք թվականի՝ պարզորոշ ընթերցվող Լ տասնավորը, ուստի եկեղեցու կառուցումն ու խաչքարի կանգնեցումը 40 տարով ավելի են հնանում:

թյունը հանդերձյալ կյանքում: Խաչքարի՝ սրբի անունով անվանակոչումն, ըստ էության, ենթադրում էր որոշակի սրբազան գործառույթի իրագործում, տվյալ սրբի մասունքի անթեղում, որն այս դեպքում կարելի է մեկնաբանել Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցմամբ և խորանում նշխարների ամփոփմամբ:

Եզրակացություններ

Վերը շարադրածն ի մի բերելով՝ կարելի է արձանագրել հետևյալը.

Պատմական Գեղարքունիքի մշակութային ժառանգության ինքնատիպ դրսևորումներից են խաչքարային արվեստի հուշարձանները, որոնց վաղ շրջանի, այն է՝ IX-X դդ. օրինակներից մեկն էլ Ճամբարակի 989 թվականի խաչքար-կոթողն է: Նշանավոր «Էջմիածնի» Ավետարանի (ՄՄ, ձեռ. 2374) հասակակիցը համարվող կոթողն իր քանդակային-պատկերագրական արվեստի կատարելությամբ, այլև վիմագրի բովանդակության բացառիկությամբ ժամանակի եզակի հուշարձանների շարքին է դասվում: Այն Ճամբարակի միջնադարյան պատմության և քարեղեն գրավոր մշակույթի վաղագույն վկայագիրն է, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցման միակ ու փաստական աղբյուրը, որը, ի դեմս իր ավելի քան հազարամյա տարիքի, իրավամբ համարվում է բնակավայրի ծննդյան քարե «անձնագիրը»:

Գրականություն

- Դիվան հայ վիմագրության 1960, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմող Ս. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 239 էջ:
- Դիվան հայ վիմագրության 1967, պր. III, Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 425 էջ:
- Դիվան հայ վիմագրության 2012, պր. IX, Լոռու մարզ, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, «Գիտություն», 612 էջ, 430 նկ.:
- Հակոբյան Ս., Հակոբյան Ա. 2015, Հայաստանի Հանրապետություն. Պատմական հանրագիտարան, Երևան, Հեղինակային հրատ., 1047 էջ:
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. 1991, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 992 էջ:

- ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ.
Գեղարքունիքի մարզ 2003, Երևան, 311 էջ:
- Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա. 1993, Ավետարանական պատկերներ. տերու-
նական շարքի 12 գլխավոր պատկերները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 103 էջ:
- Մախասեանց Ստ. 1945, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. չորրորդ,
Երեւան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 646 էջ:
- [Շահինյան Ա.] 1984, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները.
IX-XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 77 էջ, 67 թ. նկ.:
- Պետրոսյան Հ. 2002, Խաչքարերի անվանաբանական համակարգը և Ս. Սար-
գիս խաչքարերը, «Ս. Սարգիս» նստաշրջանի նյութեր (խմբ. Ս. Հարու-
թյունյան, Ա. Քալանթարյան), Երևան, «Մուղնի», էջ 60-79:
- Պետրոսյան Հ. 2008, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը,
իմաստարանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո», 393 էջ:
- Покровский Н. 2001, Евангелие в памятниках иконографии, Москва, «Про-
гресс-Традиция», 564 с.
- Холл Дж. 1996, Словарь сюжетов и символов в искусстве, перевод с англий-
ского А.Е. Майкапара, Москва, «КРОН-ПРЕСС», 656 с.

ՎԱՂԽԱԶՔԱՐԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԵԶԱԿԻ ՆՄՈՒՇ ԾԱՄԲԱՐԱԿԻՑ

Արսեն Հարությունյան

Ամփոփում

ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ կիսավեր եկեղեցու հարավային կողմում կանգուն է մնացել IX-X դդ. բնորոշ մի արձանագիր խաչքար: Այն աչքի է ընկնում քանդակային արվեստի ինքնատիպ լուծումներով, մասնավորապես՝ հիմնախաչի վերին հատվածում վարպետը ստեղծել է Խաչելությունն ու Երկրորդ գալուստը խորհրդանշող երկնային համայնապատկեր, որտեղ ներկայացված են երկնային լուսատուները՝ արևը, լուսինն ու աստղերը: Ըստ քառասող վիմագրի՝ 989 թ. Պաղոս երեցն իր հոգու փրկության համար եկեղեցի է կառուցել և այդ առթիվ Ս. Գրիգորի անունով խաչքար կանգնեցրել: Այն, որ միջնադարում խաչքարերը կանգնեցվում էին նաև եկեղեցիների կառուցման և նորոգման առթիվ, հայտնի իրողություն է: Սրա վաղագույն օրինակը Տաթևի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու արևմտյան մուտքի վերնամասում ագուցված խաչքարն է, որտեղ հիշատակված է եկեղե-

ցու կառուցումը նախաձեռնած Հովհաննես եպիսկոպոսի անունը: Քիչ չեն նաև խաչքարերը սրբերի անուններով կոչելու օրինակները, որոնց հավաստի վկաները հենց խաչքարային արձանագրություններն են: Հետաքրքիրն այն է, որ Ճամբարակի կոթողը ոչ թե կանգնեցնողի, այլ թերևս հարևանությամբ գտնվող կիսավեր Ս. Գրիգոր եկեղեցու անվանակիցն է, որի կառուցման արձանագրությունը համարվում է բնակավայրի միջնադարյան պատմության վաղագույն վկայագիրը:

Բանալի բառեր – խաչքար, երկնային համայնապատկեր, արև, լուսին, աստղեր, արձանագրություն, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի:

УНИКАЛЬНЫЙ ОБРАЗЕЦ РАННЕГО ПЕРИОДА ИСКУССТВА ХАЧКАРА ИЗ ЧАМБАРАКА

Арсен Арутюнян

Резюме

В городе Чамбарак Гегаркуникского района Армении, к югу от полуразрушенной церкви Св. Григория Просветителя установлен хачкар (крест-камень) с памятными надписями, который можно датировать, по всей вероятности, IX-X веками. Обращает на себя внимание своеобразное оформление хачкара, в частности, верхняя часть над основным крестом является собой панораму, символизирующую Распятие и Второе пришествие. Здесь же находим изображение небесных светил – солнца, луны и звезд.

Согласно четырехстрочной памятной надписи, в 989 году священник Пагос во спасение своей души построил церковь и по этому случаю воздвиг хачкар в память о Св. Григории. Известно, что в средние века хачкары устанавливались также по случаю постройки либо реставрации церкви. Подобным наиболее ранним образцом является хачкар (в стене над западным входом церкви Св. Погоса-Павла в монастыре Татев), где упомянуто имя епископа Ованеса, предпринявшего строительство церкви. Нередко хачкары называли именами святых, достоверным свидетельством чего являются имеющиеся на них памятные надписи. Примечательно, что памятник в Чамбараке назван не именем своего заказчика, а увековечил название находящейся поблизости полуразрушенной церкви Св. Гри-

гория, памятная надпись о строительстве которой считается наиболее ранним свидетельством средневековой истории данной местности.

Ключевые слова – хачкар (крест-камень), панорама, солнце, луна, звезды, надпись, церковь Св. Григория Просветителя.

A UNIQUE EXAMPLE OF EARLY CROSS-STONE ART FROM CHAMBARAK

Arsen Harutyunyan

Abstract

On the southern side of St. Gregory Illuminator dilapidated church of Chambarak (province of Gegharkunik of Republic of Armenia) a cross-stone (Khachkar) with inscription is standing which is typical for the 9-10th centuries. It is remarkable by its unique decorations of sculptural art: particularly at the top of the general cross the master has created heavenly panorama which symbolizes the scenes of Crucifixion and the Second arrival of Christ. In abovementioned iconography are presented heavenly luminaries – sun, moon and stars.

According to epigraphy consisting of 4 lines, vicar Paghos built a church for the salvation of his heart and on this occasion he erected a cross-stone after St. Gregory in 989. In fact, in the Middle Ages cross-stones were erected also to build or repair churches. The earliest example of this tradition was kept in inscription of the small cross-stone of Tatev Monastery which is placed on the western wall of St. Paul-Peter temple where the name of Hovhannes bishop, the initiator of the construction works, is mentioned. There are also examples of naming cross-stones by the names of saints, reliable testimonies of which are inscriptions on those stones. It is interesting that Chambarak's monument is a namesake with the nearby St. Gregory church and not with the vicar who erected it. The inscription of cross-stone is considered to be the earliest medieval evidence of the history of the settlement.

Key words – khachkar (cross-stone), panorama, sun, moon, stars, inscription, St. Gregory Illuminator church.